

ABU HOMID G‘AZZOLIYNING “MUKOSHAFAU-L-QULUB” ASARIDA “XABAR JUMLA” GAP TURINING QO‘LLANILISHI

*Umida Sanoqulova Namoz qizi – O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch
doktoranti*

Kalomni shakllantirish, ma’no va mazmunni aniq va ochiq-oydin yetkazib berishda arab tili filologiyasidagi balog‘at ilmining o‘rni nihoyatda kattadir. “Balog‘at” atamasi so‘zlovchining o‘z fikrini nutq orqali grammatika, uslub va mantiq jihatidan mukammal va chiroyli ifodalay olishi bilan bog‘liq mahoratini anglatadi. Abu Yoqub Sakkokiyning “Miftohu-l-ulum” (“Ilmlar kaliti”) nomli asari balog‘at ilmida yaratilgan eng yetuk asar hisoblanadi. Bu asarda Sakkokiyni o‘zigacha bo‘lgan balog‘at ilmiga oid barcha ma’lumotlarni qayta ko‘rib chiqib tartibga soldi va mazkur ilmning hamma masalalarini o‘zida jamlagan to‘liq bir asar yaratdi. Balog‘at ilmi uch yirik bo‘limni o‘z ichiga oladi. Bular: 1) bayon ilmi, 2) maoniy ilmi, 3) badi‘ ilmi. Shulardan maoniy ilmida “kalomni vaziyat talab qilgan holatga moslashtirish usul va qoidalari⁹⁷” o‘rganiladi. Mazkur maqolada maoniy ilmining “Kalomning xabar va insho turlari” nomli bobidagi xabar jumlar haqida so‘z yuritamiz, shuningdek, xabar jumlarning Abu Homid G‘azzoliyning «Mukoshafatu-l-qulub»ida qo‘llanishini asardan olingan misollar yordamida tahlil qilamiz.

“Xabar” atamasi xabar, axborot, ma’lumot kabi ma’nolarni anglatadi. Xabar – haqiqat yoki yolg‘onni ifodalovchi gapdir. Xabar ikki xil holatda yetkaziladi ⁹⁸ :

Birinchi holatda gapda ifodalangan hukm tinglovchi uchun noma’lum bo‘ladi, bu holatga “xabarning foydasi” – faa‘idatu-l-xabar (فائدة الخبر) deyiladi. Buni «Mukoshafatu-l-qulub» asaridan olingan quyidagi misolda ko‘rishimiz mumkin. Unda Alloh taolodan qo‘rqishning yettita belgisi borligi haqida so‘z boradi va bu fakt tinglovchi uchun yangilik bo‘lganligi sababli, u bu gapdan, ya’ni xabardan o‘ziga muayyan foyda oladi:

⁹⁹ علامة خوف الله تعالى تظهر في سبعة أشياء

Ya’ni: Alloh taolodan qo‘rqishning belgisi yetti narsada ko‘rinadi.

Ikkinchi holatda gapda ifodalangan hukm so‘zlovchiga ham, tinglovchiga ham ma’lum bo‘ladi, bu holatga “foydaning zaruriyati” – laazimatu-l-faa‘ida (لازمة الفائدة) deyiladi. G‘azzoliy asaridagi quyidagi jumla bu holatga misol bo‘ladi, unda keltirilgan mo‘min va zohid odamning qiyomat kuni xursand bo‘lishi haqidagi xabar so‘zlovchi uchun ham, tinglovchi uchun ham yangilik emas:

...فيفرح المؤمن و الزاهد ¹⁰⁰

Ya’ni: (Qiyomat kuni) mo‘min va zohid quvonadi.

Xabar jumlarning o‘zi ifodalayotgan maqsadiga ko‘ra bir nechta turlari mavjud¹⁰¹: o‘zilik va rozilikni bildirish, hasrat qilish, narsalar, darajalar orasidagi farq

⁹⁷ Rustamiy S. Balog‘at ilmi. – Toshkent: Zilol buloq, 2020. – B.29; دار الكتاب العربي. الجزء الثاني. المنهاج للبلاغة. حامد عوني. 1953. ص. 5.

⁹⁸ Rustamiy S. Balog‘at ilmi. – Toshkent: Zilol buloq, 2020. – B.38; المكتبة. جواهر البلاغة في المعاني والبيان والبديع. أحمد الهاشمي. 2004. ص. 64.

⁹⁹ أبو حامد الغزالي. مكاشفة القلوب. بيروت – لبنان. دار الكتب العلمية. ضبط وتصحيح الشيخ عبد الوارث محمد علي. ص. 9.

¹⁰⁰ O‘sha manba, – B.9.

va tafovutni ko'rsatish, tanbeh berish, amalga oshirish kerak bo'lgan ishga yo'naltirish, hosil bo'lgan yaxshi holatdan quvonish, rahm-shafqat istash, faxrlanish, biror holatdan hasrat qilish, madh qilish, ehtiyotkorlikni ifodalovchi xabar jumlar. Quyida ularning ayrimlariga misollar keltiramiz:

– ojizlik va rozilikni bildiruvchi jumlar, masalan asarning “Yana Alloh taolodan qo'rqish haqida” deb nomlangan ikkinchi bobida keltirilgan bir hikoyadan olingan quyidagi jumla ochlikdan qiynalayotgan bolalarning onasiga qarata aytgan gapida ojizlik va imkonsizlikdan nolishi aks etgan:

يا أُمِّي نحن نموت من الجوع¹⁰²

Ya'ni: Onajon, biz ochlikdan o'lyapmiz.

– hasrat qilishni ifodalaydigan xabar jumlar. G'azzoliy o'zining “Mukoshafatu-l-qulub” asarida 111 ta mavzuni yoritish uchun Qur'on oyatlari va hadislaridan tashqari mavzuga mos turli qiziqarli hikoyat va rivoyatlarni ham keltiradi. Masalan, shunday hikoyalardan birida, uyda och o'tirgan bolalari uchun non topishga majbur bo'lib ko'chaga chiqqan ayol haqida so'z boradi. U xayr-sadaqa so'rab bir boyning eshigini qoqadi, boy esa kelgan ayolga nojo'ya shart qo'yadi, noiloj qolgan ayol shartga ko'nadi, biroq Allohdan qo'rqib butun vujudi titraydi, buni ko'rgan boy esa shunday deydi (quyida boyning tilidan aytilgan jumla uning afsus-nadomati va hasrati namoyon bo'lgan):

فأنا أحقّ بالخوف منك¹⁰³

Ya'ni: Aslida sendan ko'ra ko'proq men qo'rqishim kerak.

– narsalar, darajalar orasidagi farq va tafovutni ko'rsatuvchi xabar jumlar. Quyidagi misolda ko'p yeyish va ochko'zlik singari salbiy illatlar bilan birga fahm, idrok, ilm kabi ijobiy tushunchalar o'zaro solishtirilib, ular orasidagi tafovut aniq ko'rsatib berilmoqda. Shu bois ushbu jumlaning xabarining narsalar o'rtasidagi farqni keltiruvchi turiga misol bo'la oladi, deyishimiz mumkin:

وفي كثرة الأكل قلة الفهم والعلم ، فإنّ البطنة تُذهب الفطنة¹⁰⁴

Ya'ni: Ko'p yeyishdan fahm va ilm kamayadi, ochko'zlik idrokni ketkazadi.

– tanbeh berishni ifodalovchi xabar jumlar, masalan:

من لم يرض بقضائي ولم يشكر لعطائي فيطلب ربّاً سواي¹⁰⁵

Ya'ni: Kim Mening taqdirimga rozi bo'lmasa va berganimga shukr qilmasa, o'ziga Mendan boshqa iloh topsin.

Yuqoridagi tanbeh ma'nosidagi jumla hadisi qudsiydan olingan bo'lib, unda Allohning so'zi keltirilgan. G'azzoliy ushbu hadisni asarning “Sabr va xastalik” nomli uchinchi bobida o'z fikrini isbotlash uchun keltirgan.

– amalga oshirish kerak bo'lgan ishga yo'naltirish, masalan:

و لا تدّوي أمراض القلوب إلاّ بالعمل¹⁰⁶

Ya'ni: Qalb xastaliklari ilm va amalsiz tuzalmaydi.

¹⁰¹ Рустамий С. Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ҳодисаларининг ёритилиши. – Тошкент: Наврўз, 2017. – Б.57-58.

¹⁰² أبو حامد الغزالي. مكاشفة القلوب. بيروت – لبنان. دار الكتب العلمية. ضبط وتصحيح الشيخ عبد الوارث محمد علي. ص. 11.

¹⁰³ أبو حامد الغزالي. مكاشفة القلوب. بيروت – لبنان. دار الكتب العلمية. ضبط وتصحيح الشيخ عبد الوارث محمد علي. ص. 12.

¹⁰⁴ O'sha manba. – B.18.

¹⁰⁵ O'sha manba. – B.16.

¹⁰⁶ O'sha manba. – B.9.

Nutqni tashkil qiluvchi gaplar zaruriy miqdorda bo'lishi kerak, ya'ni befoyda bo'lmasligi uchun ko'p bo'lmasligi yoki ko'zlangan maqsadni ifodalay olmaydigan darajada kam bo'lmasligi lozim. Bunday holatga balog'atning maoniy ilmidagi "ifodali so'zlash va bayon qilish" (الإفصاح والبيان – al-ifsah va-l-bayaan) deb ataladi¹⁰⁷. Bunda tinglovchining holatidan kelib chiqib fikrni yetkazishda xabarni ifodalashning quyidagi uchta turidan foydalaniladi:

1. Xabarni ifodalashning boshlang'ich ko'rinishi. Bunda tinglovchi xabarning dalilini bilmasa, xabarga shubha qilmasa yoki inkor etmasligi aniq bo'lsa, xabar tinglovchiga hech qanday ta'kidlarsiz, oddiy yetkaziladi. Xabarning bu turi "boshlang'ich" (ibtidaiy – ابتدائي) deyiladi. Masalan:

الجهاد علي ثلاثة أصناف: جهاد مع الكفار ، جهاد مع أصحاب الباطل بالعلم و الحجة ، جهاد مع النفس
¹⁰⁸ الأمانة بالسوء

Ya'ni: Jihod uch turli bo'ladi: kofirlar bilan kurash, yolg'onchilar bilan ilm va hujjat orqali kurash, yomonlikka buyuruvchi nafs bilan kurash.

Ushbu misoldagi xabar tinglovchi uchun yangilik, tinglovchi bu ma'lumotni ilk bora eshitdi va bildi, shu bois hech bir ta'kidga hojat yo'q.

2. Xabarni ifodalashning talabli ko'rinishi. Bunda tinglovchi berilayotgan ma'lumotdan xabardor, lekin unga shubha qilayotgan, ikkilanayotgan va xabarning rostligini bilish uchun dalil qidirayotgan bo'ladi, shunda xabarning mazmuniga urg'u berib, ta'kidlab ifodalash kerak bo'ladi. Xabarning mazkur turi "talabli" (talabiy – طلبى) deyiladi. Masalan:

¹⁰⁹ فإن القلب يموت كالزراع إذا كثر عليه الماء

Ya'ni: Darhaqiqat, qalb ekinga o'xshaydi, unga ko'p suv quyilsa o'ladi.

Ushbu misolda qalbning ekinga o'xshashligiga (darhaqiqat, haqiqatdan ham deb tarjima qilinadi) ta'kid yuklamasi orqali urg'u berilyapti va gapda qalbning ekinga o'xshashligi haqidagi hukm ko'p suv quyilsa jumlasini dalillanyapti.

3. Xabarni ifodalashning inkoriy ko'rinishi. Bunda tinglovchi xabarda ifodalanayotgan ma'lumotni biladi, lekin uni inkor qiladi va uning aksiga ishonadi, shuning uchun so'zlovchi tinglovchidagi inkorning kuchli yoki kuchsizligini inobatga olib, o'z xabarini bir yoki bir necha ta'kid bilan yetkazishi kerak bo'ladi. Xabarning bu turi inkoriy (inkaariy – إنكاري) deyiladi. Bunday ta'kid gaplarda ta'kidni bildiruvchi أن ، إنّ ، إنما yuklamalari، ل ، ت ، و kabi qasam yuklamalari، fe'lga qo'shiladigan tashdidli ta'kid "nun"i، gapning boshida keladigan ل ta'kid yuklamasi kabilar qo'llanadi. Masalan:

¹¹⁰ وإنما يتقوي عليك الشيطان بهوي النفس و شهواتها

Ya'ni: Shayton nafsning hoyu havasi orqali hatto sendan ham o'zib ketadi.

Ushbu misolda إنما ta'kid yuklamasi orqali agar inson o'z orzu-havaslariga berilsa, shayton undan ham ustun kelishi aniqligi ta'kid bilan ifodalanyapti.

Xabarning kesimi fe'l yoki ism (ot, sifat, son, ravish) so'z turkumidagi so'z bilan ifodalanganligiga ko'ra ismiy va fe'liy jumla kabi ikki turga bo'linadi.

¹⁰⁷ 67. ص. 2004. بيروت. صيدا – المكتبة العصرية. المکتبة العصرية. صيدا – بيروت. 2004. ص. 67. – Rustamiy S. Balog'at ilmi. – Toshkent: Zilol buloq, 2020. – B.38.

¹⁰⁸ أبو حامد الغزالي. مكاشفة القلوب. بيروت – لبنان. دار الكتب العلمية. ضبط وتصحيح الشيخ عبد الوارث محمد علي. ص. 20.

¹⁰⁹ O'sha manba. – B.18.

¹¹⁰ أبو حامد الغزالي. مكاشفة القلوب. بيروت – لبنان. دار الكتب العلمية. ضبط وتصحيح الشيخ عبد الوارث محمد علي. ص. 17.

1. Ismiy jumla (jumla ismiyya – جملة اسمية) ega (muftada – مبتدا) hamda ism (ot, sifat, son, olmosh, ravish, harakat nomi, sifatdosh) so'z turkumiga mansub so'z bilan ifodalangan otkesim (xabar – خبر) dan tashkil topadi. Bunda kesim zamonga ishora qilmaydi. Masalan:

هو أعلم¹¹¹

Ya'ni: U eng yaxshi biluvchidir.

Mazkur misolda *u* (هو) III shaxs birlik muzakkar jinsdagi kishilik olmoshi ismiy jumlaning egasi (muftada – مبتدا), *eng yaxshi biluvchi* (أعلم) so'zi gapning otkesimi (xabar – خبر) dir.

2. Fe'liy jumla (jumla fe'liyya – جملة فعلية) aniq nisbatdagi fe'liy kesim (fe'l – فعل) va ega (faa'il – فاعل) dan tashkil topadi yoki majhul nisbatdagi fe'liy kesim (fe'l – فعل) va uning egasi (naa'ib faa'il – نائب فاعل) dan iborat bo'ladi. Bunda kesimning uchta zamondan biriga ishora qilishini ko'rishimiz mumkin. Masalan:

فسكتت المرأة¹¹²

Ya'ni: Ayol sukut qildi.

Mazkur jumlada ayol (المرأة) so'zi aniq holatdagi (al artiklini olgan) gapning ega (فاعل) si, sukut qildi (سكتت) so'zi esa aniq nisbatdagi o'tgan zamon fe'li bilan ifodalangan fe'liy kesimi (فعل) dir.

فيتولد من قلة المنام صفو الإرادات¹¹³

Ya'ni: Uyquni kamaytirishdan xohish-istaklarning pokligi tug'iladi.

Bu misolda kam uxlagan odamning har turli orzu-havaslariga berilmasligi haqida so'z bormoqda. Ushbu jumlada *tug'iladi* so'zi o'tgan zamon majhul nisbat fe'li bilan ifodalangan gapning fe'liy kesimi (فعل) dir, *pokligi* so'zi gapning egasi (نائب فاعل) dir.

“Mukoshafatu-l-qulub” asarida gapning xabar turidan unumli va keng foydalanilgan. Muallif nutqida, fikr isboti sifatida keltirilgan Qur'oni oyatlari, hadislaridan olingan iqtiboslarda va asar matnida keltirilgan hikoyatlarda ko'p uchraydi:

- muallif nutqida xabar jumalarning “faaidatu-l-xabar” turi;
- Qur'oni oyatlari va hadislarida xabar jumalarning “faaidatu-l-xabar” turi;
- hikoyatlarda xabarning “faaidatu-l-xabar” turi ko'proq qo'llangan.

Ushbu jumlar asarda nutqning tinglovchiga emotsional ta'sir etish, xabar yetkazish, insonni to'g'ri yo'lga boshlash vazifalarini bajarishga yordam bergan. Ularda aniqlik, ravonlik, soddalik, ta'sirchanlik kabi muhim belgilar namoyon bo'ladi. Ular muallifning fikr-mulohazalarini yoritishda, asarning badiiy-g'oyaviy vazifasini ochib berishda fikrni isbotlash, dalillash, xulosalashga yordam bergan. Bu orqali mutafakkir o'z oldiga qo'ygan vazifaga muvaffaqiyatli erisha olgan.

Adabiyotlar:

1. أبو حامد الغزالي. مكاشفة القلوب. بيروت – لبنان. دار الكتب العلمية. ضبط وتصحيح الشيخ عبد الوارث محمد علي. 328 ص.
2. أحمد الهاشمي. جواهر البلاغة في المعاني والبيان والبدیع. المكتبة العصرية. صيدا – بيروت. 2004. 408 ص.

¹¹¹ O'sha manba. – B.15.

¹¹² O'sha manba. – B.11.

¹¹³ O'sha manba. – B.18.

3. حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الجزء الثاني. دار الكتاب العربي بمصر. 1953. 540 ص.
4. Рустамий С. Ўрта асрлар балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар. Фил.фан.доктори дисс. – Тошкент: 2018. – 275 б.
5. Rustamiy S. Balogʻat ilmi. – Toshkent: Zilol buloq, 2020. – 156 b.
6. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафатул қулуб. Таржимон: Миразиз Аъзам. – Тошкент: 2019. Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – 472 б.
7. Рустамий С. Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ҳодисаларининг ёритилиши. – Тошкент: Наврўз, 2017. – 17s2 б.